

אבל נדמה לי שתסריט מעין זה לא היה מתקבל היום לאחת מסדרות הטלביזיה הפופולריות, מפני שהסיפור הזה מוליך את הקורא אל מסר שונה לגמרי מן המסרים המקובלים על יוצרי סרטי המתח המודרניים. ננסה אפוא להבין את המגמה של הסיפור הזה בקריאה שנייה, מעמיקה יותר.

הסיפור מורכב משלוש תמונות קצרות: הראשונה מתארת את מנהגו היומי של מר עוקבא, ומספרת על מזימתו של העני; השנייה מתארת את ההיתקלות המוזרה של בני הזוג בעני הסקרן; והשלישית "מצלמת" את הסצינה המופלאה בתוך הכבשן, שבה ה"אל" מתערב, כ"שחקן" נוסף בהצגה, ו"מגלה את דעתו" על טיב מעשיהם של מר עוקבא ושל אשתו; מר עוקבא נעלב מ"החלטתו" של האל, ושוב מתגלה גדולת נפשה של אשתו, אשר מנסה לנחמו ולפייסו (כמי שפונה לילדה הפגוע) כדי שירגיש שהוא בעצם לא נחות בהשוואה אליה (שיחה זו, כמובן, מעצימה עוד יותר, בעיני הקורא, את דמותה הרוחנית של אשה זו).

ה"לייטמוטיב" המקשר את כל החלקים הוא, כמדומני, העקב. שם האיש "מר עוקבא", העני "עוקב" אחריו ואחריו אשתו ("עוקב" במשמעותו זו נמצא אולי כבר במקרא: "צִא לך בְּעֶקְבֵי הַצֹּאן" (שיר השירים א ח); "הִמָּה עֶקְבֵי יִשְׁמָרוּ" (תהלים נו ז), ובתמונה האחרונה העניין כולו מרוכז בעקביו הנשרפים של מר עוקבא ובעקבים של אשתו, הזוכה לנס ההצלה: ואף יותר מכך, זוכים הם גם להציל את עקביו של בעלה, מר עוקבא, משרפה. ב"מבחן העקבים" הללו ה"אל" מביע, כמו בטקס אורדאל קדום, את "העדפתו".

הסיפור עוסק אפוא במקום ובעניין ה"נסתר מהעין", ובתור שכזה ה"עקב" הנסתר הוא מרכזו, שהרי איש אינו רואה את העקב, האיבר הנסתר, ואיש אינו יודע אם הוא נשרף או לא – כל זה לעומת הפנים, פניו של אדם, אשר דרכן לגלות את עולמו הפנימי. כל מאמציהם של מר עוקבא ואשתו הם שלא להלבין את פניו של אותו עני. ומר עוקבא מצפה שהגילוי האלוהי יפנה אליו, אך הוא מופתע ונעלב כשהוא מגלה כי ה' מסתיר ממנו את "פניו" כאשר הוא "צולה" אותו בכבשן, בשעה שהוא מאיר פנים לאשתו. והעלבון מתעצם כאשר הוא מגלה שאותו "גילוי פנים" מוכפל שבעתיים כאשר הוא מעניק לאשה גם את הכח להציל אותו.

מה פשר העלבון של מר עוקבא? נדמה לי שאי-אפשר שלא לראותו על רקע מתח מיוחד המצוי בתשתית הסיפור בין העולם הגברי לעולם הנשי. מר עוקבא נע לפי הסיפור בין שלושה בתים: בית המדרש, בית העני וביתו (בארמית מצוי כאן גם משחק מילים, שכן "דביתו" – אשתו – תרגומה המילולי הוא "של ביתו"). בתוך "משולש" זה יש חלוקה סמויה: פעילותו הרוחנית של מר עוקבא היא רק בשניים: בבית המדרש ובבית העני; ביתו (אשתו) משקף לכאורה צד אחר, שאינו שייך לפעילות האמורה. ה"בית" והאשה הם מקום החיים הגשמיים, ואין להם חלק בקניית העולם הרוחני. בבית המדרש מתרכז מר עוקבא בלימוד התורה. ומקומו החברתי בהיירארכיה הדתית שם גלוי, אך הוא מפתח במשך הזמן בדמיונו את התחושה שמעלתו הרוחנית גדולה מאד מפני שהוא נותן צדקה בסתר.

בלש תלמודי

אדמיאל קוסמן

מר עוקבא, היה עני בשכונתו, שהיה (מר עוקבא) רגיל כל יום להניח לו ארבעה זוזים (מטבעות כסף) בצינור הדלת (החור שבמפתח, שציר הדלת סובב בו, כפי שמסביר רש"י שם). יום אחד אמר (העני): אלך ואראה מי עושה לי טובה זו. באותו יום התאחר מר עוקבא בבית המדרש, ובאה אשתו יחד עימו (כלומר, כיוון שהתאחר היא באה אליו לבית המדרש, ומשם – בדרך חזרתם – עברו ליד הדלת של העני כדי שמר עוקבא ייתן שם את מנת הצדקה הקבועה). כיוון שראה (אותו עני את מר עוקבא) כשהוא מטה את הדלת – יצא אחריהם (אחריו מר עוקבא ואשתו). ברחו מפניו (כי לא רצו שיידע מי הם, וכיוון שרדף אחריהם וכמעט שהשיגם) – נכנסו לכבשן (כדי להתחבא), שהאש היתה גרופה בו (אך עדיין לוהט). היו נשרפות רגליו של מר עוקבא. אמרה לו אשתו, הרם את רגליך ושים אותן על רגלי (כיוון שאני לא נכווית). חלשה דעתו (של מר עוקבא, שנעלב מן העובדה שאשתו נחשבת בעיני האל כצדקת גדולה ממנו, ורק היא זוכה שיעשה לה נס, ולא די בכך, אלא שעליו להיסמך עליה ועל כוחה הרוחני כדי להניצל). אמרה לו אשתו (כדי לפייס אותו) אני מצויה בתוך הבית וקרובה הנאתי (כלומר ההנאה של העניים ממתנותי גדולה יותר, שכן אני מעניקה להם אוכל מוכן, ואתה מעניק להם כסף, ועליהם לטרוח ללכת אחר כך, לקנות בו מזון ולבשלו – על כן נחשבת הצדקה שלי יותר בעיני האל).

(הסיפור מובא כאן בהרחבות מועטות להקלת הקריאה).

על סיפור זה תמה מאד התלמוד: "ומאי כולי האי?". כלומר, מה כל העסק הזה? מדוע התאמצו כל כך מר עוקבא ואשתו לברוח מפני העני? והתלמוד משיב באימרה שהיתה ידועה לחכמים הארץ ישראלים והבבלים: "נוח לו לאדם שימסור עצמו לתוך כבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים" (ברכות מג ע"ב).

אלמלא היסוד הדתי העמוק שמונח בתשתית הסיפור היה ניתן לראות בו מעין סיפור מתח מיניאטורי. כל היסודות המוכרים של הסיפור הבלשי מצויים בו בהקטנה: ה"התנגבות" הקבועה של מר עוקבא אל צינור הדלת מדי יום, ה"מארב" שמציב העני, ה"מרדף" ברחובות העיר, וה"מחבוא" המוזר שאליו נקלעים מר עוקבא ואשתו כשהם מתעתעים באופן מתוחכם בעני הרודף אחריהם (שמן הסתם המשיך לרוץ אחוז סקרנות ברחובות העיר, עד שהבין כי הזוג המסתורי נחבא מפניו).

וככל שעניין הצדקה יותר נסתר ונשמר, כך שאיש אינו יודע עליו, מר עוקבא בטוח שבכך עולמו הרוחני קרוב יותר לאל, והוא הופך להיות אדם בעל מעלה גדולה יותר. הוא אינו מסוגל לעלות על הדעת כי בעיני האל אשתו נחשבת יותר במדרגתה הרוחנית, שהרי היא אינה שייכת לשני חלקי ה"משולש" הרוחניים – היא אינה לומדת תורה בבית המדרש והיא אינה נותנת צדקה בסתר. (העובדה שאשתו "שותפה" לסודו כנראה אינה פוגמת לפי דעתו של מר עוקבא בעקרון ההסתרה של "מתן בסתר", אולי משום שכדברי ר' מנחם המאירי: "והולך אשתו עמו מפני שחשבה כגופו, ולא הופקעה בסיבתה העלמת המתן" [בית הבחירה שם]), ואם נכונים הדברים הרי הדבר מדגיש עוד יותר את העלבון הגדול של מר עוקבא, שהרי הוא התייחס אל אשתו כאל מין "נספח" שנלווה לעשיית מעשיו הטובים, והנה גילה לו ה' שדווקא "נספח" זה הרי הוא העיקר, ומעשיו שלו טפלים למעשי אשתו).

מה באמת נאמר כאן? נאמר כאן כי היסוד הנשי הפשוט, אשר לפי תפישתו של מר עוקבא שולי הוא בחשיבותו בהשוואה לעולם העשייה הגברי, הוא לא פחות מרכזי בעיני ה', אשר הוא לבדו שופט את ערכם הפנימי של המעשים על פי כוונת הלב. מעומתים כאן שני עולמות: העולם הגברי של לומדי תורה, אנשי בית המדרש, שהחברה, מנקודת מבטה החיצונית, רואה בהם את האנשים הקרובים ביותר לאל, וכשמתעוררת שאלה על רצונו היא פונה אליהם כבעלי הסמכות. החברה אינה פונה בשאלות של פסיקה או של עיצוב השקפות עולם אל אותה אשה היושבת בית, שאינה מכירה לעומק את כתבי הקודש, אלא אל בעלה המלומד.

משום כך אני קורא סיפור זה, כסיפורים רבים אחרים בספרות התלמודית, כסיפור חתרני. כוונתי לומר שלפנינו תופעה מעניינת מאד מנקודת ראות חברתית. סיפורנו נוצר על ידי אנשי המיסוד, חכמי בית המדרש (הגברים), וסופר על ידי חכמים אלו (לפני חכמי בית המדרש או לעתים גם לפני קהל פשוט יותר) אף על פי שכל כולו מעביר מסר חתרני, אנטי-מימסדי מובהק. שהרי בית המדרש עצמו טוען בפה מלא שאותה היירארכיה חברתית, המעמידה בסולם – מן הגבוה אל הנמוך – את יצורי האנוש לפני ה', אינה אלא צורך חברתי (בעומק הדברים, אולי משום שרק חכמי בית המדרש יכולים לספר את הסיפור הזה, על מי שנמצאים במקום פשוט כל כך עד שאין להם בכלל צורך לשמוע), ובמובן העמוק אינה אלא בידיון, שכן מנקודת הראות האלוהית, מנקודת הראות של האמת, גם מי שהוא בור ואינו נושא שום תואר רשמי, אבל ליבו נכון וטהור הוא זה שבאמת דבק בה'.

המאפיין המרכזי של העולם הגברי כאן הוא ההישגיות הדתית שלו. מר עוקבא שקוע בעשייה דתית שהוא בטוח בסתר ליבו שהיא מקנה לו גם מקום של כבוד בעולם האמת, אבל האירוניה הנועזת של הסיפור מעמידה הישגיות זאת באור מגוחך. הקרוב לה' באמת אינו מי שהופך את העניין הדתי לתחרות ומודד את "הישגיו" – באופן פראדוקסלי, הקרוב לה' באמת הוא מי שוויתר לגמרי על כל הישג חיצוני, ואינו שקוע במדידה אינסופית של "גדולתו" הרוחנית. חמלה אמיתית על הזולת אינה יכולה להיות במקום שאדם הופך את מעשיו ל"מבצעים", ושקוע בעצמו. גם אם הוא, כביכול, צנוע ומסתיר את מעשיו מפני הבריות, הרי

שבפנים הוא בונה בתוך עצמו תמונה דמיונית של ערכו כאדם מופלא, בעל מידות תרומיות יוצאות מן הכלל.

הביקורת הסמויה של המספר על חכמים בדמותו של "מר עוקבא" שלנו (אשר היה דמות היסטורית ידועה, אך קשה לדעת מה הוא הגרעין ההיסטורי שאמור כאן, ומה עוצב ביד האמן המספר), מסבירה את היסוד האירוני החזק שבסיפור. הקורא לומד כי מר עוקבא הפך את הערך של נתינת הצדקה בסתר לדבר חיצוני וטקסי לגמרי, שהרי במקורו ערך זה בא להגן על העניי מפני הבושה שתיגרם לו, אבל מדוע להתעכב על אנונימיות הנותן אם העניי אינו מתבייש כלל מכך, אלא מעוניין, ואף, מתאמץ מאד, לגלות את זהותו של הנותן. החיוך שעולה בנו למקרא הסיפור הוא אפוא על הרבקות היתרה של מר עוקבא במה שאין לו כל טעם וערך, עד שמעצב הסיפור הפך את החלש לחזק ואת הנרדף לרודף.

לכל הטקס המוזר הזה מצטרפת כאן האשה, זו שאין לה שם, זו שהיא לכאורה "טפלה לבעלה". אשתו של מר עוקבא מייצגת את הקוטב הנשי, הלא הישגי. היא אינה "רצה לשום מקום" (אלא אם בעלה מושכה עימו) שהרי היא אינה רודפת אחרי העניים, אלא רק מעניקה ממאכליה למי שבא אליה ומבקש ממנה. במעשיה הטובים היא מייצגת חמלה פשוטה וטבעית על העניי, ומעשה הנתינה שלה הוא "מהלב" ואינו טקסי כלל. היא אינה מצפה שמישהו ישיב אותה בראש בית המדרש או יראה בה "אדם גדול" בגלל מעשים טירויאליים אלו, וגם מבפנים היא אינה תופשת את עצמה כלל כ"צדקת הדגולה הנסתרת". ומתוך אותה נקודת מוצא פשוטה ושובת לב היא רואה את צערם של העניים וגם את צערו הגדול של בעלה: כשמתגלה למר עוקבא כי ה' בחר באשתו ולא בו הוא ממש "נשרף" (השריפה כאן היא כמובן לא רק שריפת גוף אלא גם שריפת נשמה, כאב העלבון הגדול).

היסוד החתרני שבסיפור הוא אפוא באמירה כי קירבת ה' אינה עניין של תחרות, אינה עניין הישגי כלל, וה' שוכן בליבו של מי שהוא פשוט – ומתוך פשטות נשגבה זאת הוא רואה את הזולת וחומל עליו – ולא בלב הפתלתול, גם אם הוא ממוקם בעיני בשר ודם ברום המעלה הדתית.

(מתוך: "הארץ", תרבות וספרות, 1.8.97; בשינויים קלים. וראה גם א' קוסמן, "על השימוש בשם הגיבור כאמצעי ספרותי בסיפור התלמודי בהקשרים מגדריים – הסיפור על מר עוקבא בבבלי כתובות סג ע"ב", ואלה שמות – מחקרים באוצר השמות היהודיים 4 [תשס"ד], עמ' סא-צג).

[מתוך: ספרות האגדה ב'
-מלאך אבות]